

Nytiabol

Det fornsvenska appellativet *nytiabol* n. är belagt enbart i diplom från Småland och Västergötland. K. F. Söderwall (1884–1918 2 s. 121) översätter det med 'fäbodställe, mejeri?' och anser förleden vara gen. av fsv. *nyt* f. 'nyttjande, bruk; inkomst; nytta, gagn' i en särskild betydelse 'afkastning af nötboskap, mejeriprodukter?'. Betydelseuppgiften för *nytiabol* upprepas i supplementet (Söderwall, Åkerlund, Ljunggren & Wessén 1925–73 s. 559), där K. G. Ljunggren har utarbetat den aktuella artikeln. Denne återvänder sedan till ordet i en uppsats (1953), som innebär ett klart och utbyggt ställningstagande för Söderwalls åsikt. Ljunggrens argumentation bygger i huvudsak på den väl betygade fornvästnordiska betydelsen 'mjölk, avkastning från boskap' för *nyt* f. (även i sammansättningarna *fjárnyt* och *búnyt*). Han hävdar också (a.a. s. 148f.) att denna innebörd återfinns i det två gånger belagda fornsvenska *fæar nyt*. Ljunggren (s. 146) gör vidare gällande att ordet *nytiabol* "hör hemma i skogsbygder med en bebyggelse, som ännu i vår tid över lag måste betecknas som gles", och han går så långt som att påstå att appellativet *nytiabol* är ett avgörande bevis för ett fäbodväsen i södra Götalands skogsbygder vilket synes "skänka oss praktiskt taget full visshet om saken" (s. 152). I och för sig medger han (s. 147) att man kunde tänka sig en mer allmän betydelse 'bol som man nyttjar', där "anledningen till en sådan benämning skulle t.ex. kunna vara, att 'bolet' i fråga brukades endast med nyttjanderätt och icke med äganderätt, alltså som ett slags torp eller måle", men han vill inte stanna för detta utan förespråkar i stället starkt den mer specialiserade innebörden 'fäbod'.

Folke Hedblom (1960 sp. 60) gör följande värdering av Ljunggrens teori om ordet *nytiabol*: "Ett särskilt intresse [. . .] har den utmarksbebyggelse, som enl. vad K. G. Ljunggren påvisat, i medeltida handlingar betecknas med ordet *nytiabol*. Ordet [. . .] avser tydligen sekundärbebyggelse av något slag, snarast sådan som inte (permanent) bebos av ägaren, utan som han blott njuter avkastningen av. Enl. Ljunggren är det avkastningen av boskapsskötsel som här urspr. har avsetts, och han översätter *nytiabol* med 'fäbod'. Om ifrågavarande bebyggelser under medeltiden haft karaktären av f[äbod]ar, f[äbod]torp, bodland el. ännu något annat, synes dock tills vidare oklart." Lars Hellberg (1967 s. 506) är än mer skeptisk och säger: "Hans [Ljunggrens] slutsatser äro enligt min mening knappast bindande, då de främst

grunda sig på i fornvästnordiskan belagda betydelser av ordet *nyt* f., nämligen 'mjölk', 'mjölkprodukter' el. likn. Att dylika betydelser kunnat uppstå inom områden med ett verkligt fåbodväsen är helt naturligt. Man kan givetvis icke utan vidare tillgripa en västnordisk fåbodterm för att styrka förekomsten av fåbodrar i delar av det svenska Götaland. Ur saklig synpunkt kan man gentemot Ljunggrens tes invända att det vore besynnerligt om ett götaländskt fåbodväsen med rätt stor geografisk spridning kunnat existera under medeltiden för att senare spårlöst försvinna."

Vad beträffar Ljunggrens antagande att *nyt* i fornsvenskan (liksom i fornvästnordiskan) kunnat betyda 'mjölk, avkastning av boskap', måste man nog ge honom rätt. De två beläggen på *fæar nyt* i fornsvenskan finns i Upplandslagens vidherboabalk och i Smålandslagens kyrkobalk. I Upplandslagen ingår det i ett stadgande mot tjuvmjolkning, som i sin helhet lyder: "Nu six um fæar nyt. Molkær konæ far. ællr get manz. wærþær bar ok a takin. ær til twæggjæ mannæ witni. þa bôte þre øræ. Molkær ko manz. wærþær bar ok a takin. ær til twæggjæ mannæ witni. bôte þre markær" (Schlyter 1834 s. 254). I inledningen till Smålandslagens kyrkobalk stadgas det hur bönderna skall bidra till kyrkobygge: "the sculu huggæ æfte mantall. oc akæ æfte økiæ afl. oc mata æfte fea nitium" (Schlyter 1844 s. 97). *Fæar nyt* i Upplandslagen har översatts med 'bruk af (andras) fäkreatur' (Schlyter 1834 s. 318, dens. 1877 s. 205), 'bruk av kreatur' (Holmbäck & Wessén 1933 s. 182), medan samma ord i Smålandslagen har getts betydelserna 'förmögenhet, egendom' (Schlyter 1844 s. 200), 'den nytta (l. tillgång på födoämnen) som man har af fäkreaturen' (dens. 1877 s. 205), 'nyttan, avkastningen av boskapen, d.v.s. mjölk och smör och kött' (Holmbäck & Wessén 1946 s. 436). Såväl Schlyter (1877 s. 205) som Holmbäck & Wessén (1946 s. 436) hänvisar uttryckligen från *fæar nyt* i Smålandslagen till det fornvästnordiska *fjár nyt*. Ljunggren (1953 s. 149) menar att Upplandslagens term har en abstraktare och ursprungligare betydelse 'bruk av kreatur', medan Smålandslagens användning av samma ord representerar en konkretiserande betydelseutveckling motsvarande den fornvästnordiska till 'avkastning av boskap'. Resonemanget är övertygande och styrks av ett antal nysvenska beläggstillen för substantiven *nytta* och *nyttja* (inkl. sammansättningarna *bonytta* och *boskapsnyttja*) (SAOB B 3647, 4069, N 903, 909). Några av dessa belägg är hämtade från Småland. G. O. Hyltén-Cavallius (1863–68), som i stor utsträckning bygger sin framställning på referat ur 1600-talets domböcker från Varend, ger flera exempel (1 s. 115, 182, 226, 296, 387, 440, 452) på föreställningen om att häxor och andra onda människor ansågs kunna *taga nyttan* av kreatur, varmed avsågs tjuvmjolkning genom magiska krafter. För att genom magi kunna "taga nyttian ifrån booskapen" anklagades även en kvinna på Visingsö 1596 (Holmström 1901–02 s. 112). Det är rimligt att anta att det är betydelsen hos det fornsvenska *nyt* f., som här

kvarlever i de besläktade substantivbildningarna. *Nyttja* (och kanske också *nyttja*) skulle i dessa fall rent av kunna vara en kvarleva av själva ordet *nyt* i oblik form.

Om det nu alltså är mycket som tyder på att appellativet *nyt* faktiskt har funnits i det medeltida Småland i betydelsen 'avkastning av boskap, mjölkprodukter', så är det därmed inte bevisat att det är just den innebörden som återfinns i *nytiabol*. I själva verket är det tvärtom mycket litet som talar för det. Ljunggrens egen argumentation är på denna punkt synnerligen klen underbyggd och tendentiös. Den historiska forskningen intar för övrigt numera ståndpunkten att det inte har funnits något fäbodväsen i Småland eller på andra håll i Götaland (förutom Dalsland och Värmland) (Myrdal & Söderberg 1991 s. 224, 243). För att avgöra frågan om betydelsen av *nytiabol* krävs en förnyad och förutsättningslös genomgång av beläggmaterialet. Detta material, som presenteras nedan, består av de belägg som Ljunggren kände till samt ytterligare några, som jag bl.a. fått via den databas över ortnamn i Jönköpings län som Jan Agertz vid Jönköpings läns museum har byggt upp. Alla belägg utom ett är från Småland. Undantaget är ett västgötskt diplom 1325.

Det äldsta belägget för ordet *nytiabol* återfinns i ett brev 1279 u.d. u.o. RAP (SD 1 s. 536). Det är utfärdat av abboten i Nydala kloster och gäller ett byte av jord mellan klostret och Nils Kertilsson, där Nils bland annat lämnade i byte jord som han ägde i Holkaryd, Vrigstads socken, Västra härad, "cum terra que dicitur Nytiæbol". I registret till SD 1-2 (s. 42) uppförs *Nytiæbol* som ett ortnamn, medan Olsson Nordberg (1926-32) först i avhandlingens huvuddel (1 s. 87) räknar det som ett belägg på appellativet *nytiabol* för att sedan likväl ta med det i sitt ortnamnsregister (2 s. 82). Sett i sammanhang med övriga belägg för *nytiabol* är det dock ingen tvekan om att det här verkligen är fråga om appellativet. Vi får inga upplysningar om var nyttjabolet ligger utan bara att det är en jord (*terra*) som följer med jorden i Holkaryd.

Den enda förekomsten utanför Småland är alltså från 1325 (25/4 u.o. RAP, SD 3 s. 681), då Gudhems kloster säljer egendom i några namngivna byar i Torestorps socken, Marks härad, "et prediolo wlgariter dicto Nytiabol in hyltunæs". Nyttjabolet betecknas alltså här som *prediolum* 'litet jordagods' och säges ligga i Hyltenäs, som är en by i Öxnevalle socken, Marks härad.

Nydala kloster byter 1344 (22/7 u.o. RAP, SD 5 s. 283) till sig en gård i Gällaryds kyrkby, Östbo härad, "et omnibus eius adiacenciis, videlicet prediolo in hultom, dicto Nytiaboll, agris, pratis, siluis, pascuis, piscacionibus". Även här används alltså termen *prediolum* och nyttjabolet uppges ligga i byn Hult i Gällaryds socken.

I Nydala klostrets kopiebook (A 134a f. 77-78) finns en avskrift av ett brev

från 1360 (SD 7:2 s. 388), där gods i Ya, Fryele socken, Östbo härad, "cum vno fundo wlgariter dicto nytiabol in Frøale sito" skänks till prästbordet i Fryele. Här är att lägga märke till att nyttjabolet betecknas som *fundus* 'tomt' och att det ligger i Fryele kyrkby.

Omkring år 1370 (u.å. u.d. u.o. Bergshammarsp) pantsätter Hemming Diækn, som ägde gården Hov i Värnamo socken, Östbo härad (Härenstam 1946 s. 316), till herr Atte i Värnamo "mina iordh i mosle som ær holms æng oc nytiabool ther medh". Mossle är en stor by i Värnamo socken. Det går inte att avgöra om *mina iordh* syftar på enbart *holms æng* eller också innefattar nyttjabolet. Det sägs inte var nyttjabolet ligger.

Genom att sammanställa innehållet i några olika diplom från 1300-talets slut och 1400-talets början rörande Earyd i Fryele socken, Östbo härad, får man fram en del intressanta upplysningar rörande ett nyttjabol. Det omtalas först 1380 (29/7 Fryele RAp, SRP 1512) i sammanhanget "mit godz ij edharydhe [. . .] ok eth booll ij frøyale ther hether brodersbooll". Sedan byter godset ägare 1398 (28/2 Trolleborg RAp, SRP 2905) och nämns då som "alt wart godz ij ædharidhi liggiani medh allom tillaghom ij akir ok ængh fiskeuatnom allinskoghom nythiabolom [. . .] ok æth nytiabol liggiandis ij frøyale ther hæther brodhersbol ther tillaghat ær til ædharid". Slutligen har vi två brev utfärdade samma dag 1407 19/10 (u.o. RAp, SDns 1 s. 106 resp. Piksborg RApp I, SDns 1 s. 107), där det i nästan identiska formuleringar handlar om "alt ethræryd j fryælæ sogn oc eet nõtæbol j fryælæ kirkæby" resp. "alt Ethræryth j Fryælæ soghn oc eet nytæbol j fryælæ kirkæby". Vi får sålunda sammantaget veta att nyttjabolet heter *Brodhersbol*, att det förutom *nyttjabol* också kan kallas för endast *bol*, att det är tillagt Earyd och att det ligger i Fryele kyrkby. Redan 1360 omtalades ett nyttjabol i Fryele kyrkby (se ovan), den gången tillagt gods i byn Ya i samma socken. Det skulle möjligen kunna vara samma nyttjabol, som 1380 har förts över till Earyd, men det kan vi inte veta något bestämt om, och det är därför metodiskt riktigtast att räkna dem som två olika.

Ännu ett nyttjabol, som förekommer i två olika medeltida handlingar, får vi första gången höra talas om 1400 (27/3 Hamneda RAp): "myn gardh Jnnan skædhen medh jordh aker oc æng / medh nõtïaboleno Jnnan wersidhe ok medh allom androm tillaghom." Kort därefter, 1402 (5/3 Piksborg RAp, SDns 1 s. 107), säljs egendomen till Nydala kloster och beskrivs med en nästan identisk formulering: "en gardh J skædhen medh jordh akir ok æng medh nytiaboleno innan wersidhe ok medh allom androm tillaghom." Nyttjabolet ligger alltså i byn Vårset, Angelstads socken, Sunnerbo härad, men räknas som en tillaga till en gård i byn Skeen i grannsocknen Annerstad i samma härad.

I några medeltida diplom ingår ordet *nyttjabol* i de mer eller mindre formelartade uppräkningsarna av olika tillagor som följer med en gård. En

sådan har redan citerats ovan från brevet 1398 angående Brodersbol: ”*medh* allom tillaghom ij akir ok ængh fiskeuatnom allinskoghom nythiabolom.” De andra kända exemplen är: ”myt goz rydhyo j byrekis sokn [Rödjenäs i Björkö socken, Östra härad] ligyandhe *medh* allom tillaghom aker engh skoghom fyskeuatnom strømom ok madhom ok nytiobolum” (1401 24/8 Sandsjö UUBp, SDns 1 s. 60), ”[ett stort antal gårdar i olika härad i Varend] ok allas thera tillaghor som ær fiskewatn allonskogha nytthiabol aker ængh” (1402 4/3 Hamneda RAp, SDns 1 s. 106), ”[en gård i Hörda, Kärda socken, Östbo härad] medh aker oc ængh, fiskewatnom oc aallenskogom, nøthiabolom” (1403 SDns 1 s. 260 avskr.), ”alt wart kirkio gooz ligiændis i Kølobodhom i Gøtoryz sokn [Kölaboda, Göteryds socken, Sunnerbo härad] [...] mæth alla tillagillse som er mæth aker, ængh, fiskewatn, feæmark, allonskogha, nytthiæbol, kirkiostadha ok stoofworum” (1404 SDns 1 s. 314), ”[Kärringelida, Traryds socken, Sunnerbo härad] meth alla tillaghæ, meth aker, ængh, fiskewatn, femark, allonskogha, nytthiabol, qwernastrøma, kirkiostadha ok stuuorom” (1404 SDns 1 s. 334). Granskar man formuleringarna närmare, ser man snart att ordningen mellan de olika tillagorna är tämligen fast, så att de fem kategorierna åker, äng, fiskevatten, ollonskogor och nyttjabol alltid nämns i denna ordningsföljd. Det enda undantaget är brevet 1402 där skrivaren har placerat åker och äng sist (kanske på grund av ett förbiseende) men i övrigt följer samma mönster. Detta, tillsammans med det faktum att alla breven är skrivna ungefär vid samma tid (1398–1404), gör att man starkt kan misstänka att en standardiserad formel har använts, i synnerhet som fem av de sex aktuella diplomerna har tillkommit i samband med försäljning av gods till den mäktige och självrådige frälsemannen Abraham Brodersson och dennes släkting (och troligen också hans fogde) Arvid Stensson (om vilka se Härenstam 1946 s. 326 ff. och Larsson 1987 s. 46 ff.). Vi kan alltså av källkritiska skäl inte räkna dessa dokument, där ordet *nytiabol* endast förekommer i uppräknningar av detta slag, som belägg för att ett eller flera nyttjabol verkligen funnits i anslutning till de gårdar som omnämns.

I ett gåvbrev till Nydala kloster 1417 (4/10 Jönköping RAp, SDns 3 s. 281) skänker man bland annat ”eet nytiobool j hook”. Hok är en by i Svenarums socken, Västra härad. Inga närmare upplysningar om nyttjabet lämnas.

År 1452 (8/4 Vadstena RAp) avyttras ”lyggiandes i askanes ij garda i gøtarydh sokn [Askenäs i Göteryds socken] i sunderbo oc nytiobol i haa i hampnada sokn [Hå i Hamneda socken i samma härad]”.

I ännu ett gåvbrev till Nydala kloster 1501 (14/5 u.o. RAp) doneras ”en jord swo som ær itt fwltt nydebolæ heder gaardeRise liggendis J wæglinge sokn j wessbo”. På brevet baksida är noterat: ”*thetta* lydher pa eth nøttiabol som ligger til drafføø j vesbo.” Samma nyttjabol återfinns i två godsförteck-

ningar i Nydala klostrets kopiebook (A 134af. 134, 182) från tiden 1506–08 resp. 1520–40, där den senare endast är en avskrift av den första (Härenstam 1946 s. 208 f.). Noteringen 1506–08 lyder: ”Item drafføø j aass sokn [. . .] thet ligger til eth nytiabol i væklinge sokn som hether gardariis.” Vi får alltså genom dessa handlingar veta att nyttjabolet Gardharis är tillagt Dravö, Ås socken, Västbo hd, men ligger i Väcklinge socken. Väcklinge är grannby till Dravö men hör idag till Reftele socken i samma härad, och de ovan anförda dokumenten är de enda kända uppgifterna om existensen av en medeltida socken med namnet *Väcklinge* (Härenstam a.a. s. 208 f.). Notabelt är att nyttjabolet 1501 betecknas som en *jord*. Uttrycket *ett fullt nyttjabol* är också intressant men oklart till sin närmare innebörd. Det bör dock påpekas att ordet *bol* i fornsvenskan har en dokumenterad delbetydelse ’jordegendom av visst mått eller värde’ (Söderwall 1884–1918 1 s. 132, Söderwall, Åkerlund, Ljunggren & Wessén 1925–73 s. 73), som är klart och tydligt belagd från Fryele socken, Östbo härad, i ett brev 1313, där det talas om hela, halva och fjärdedels bol (jfr Tollin 1987 s. 138 f.).

Till de ovan genomgångna beläggen på det fornsvenska appellativet *nytiabol* kan fogas ett antal nysvenska belägg (*nyttjabol* finns ej i SAOB). Tre av dessa har jag fått kännedom om genom hembygdsforskaren Elsa Berglind, Annerstad. Det är för det första ett avsnitt i Sunnerbo härads renoverade dombok 1623 3/10 (Göta hovrätts arkiv) från ett laga åttingsting i Kärringe, Angelstads socken: ”Samme dagh kom för Rätta Jöns i Kiärringhe Beklagher sigh at hann hafuer itt Nöttia Boll wthi Ratarydz gierdhe till [. . .] half hessia höö blef afsaght at förbemälde Jöns skall dhet behålla per Bygninghe Ball: 28:Cap.” Omedelbart före *half* står ett kort ord, sannolikt en sifferkombination, som jag inte kan tyda. Rataryd är en by i Angelstads socken. Med *Rataryds gårde* avses inägomarken. Det för domen åberopade kapitlet i landslagen är helt kort och gäller gränsvister mellan byar. Grundprincipen är: ”æro røer eller tieltra till, wari thet warit haur” (Schlyter 1869 s. 182). Eftersom Kärringe och Rataryd inte är angränsande byar, är kapitlet inte bokstavligt tillämbart på rättsfallet ovan, utan man måste i stället utgå från att rätten har dömt efter lagens anda och den underliggande rättsprincipen i kapitlet. Det är med andra ord sannolikt att Jöns i Kärringe har kunnat åberopa kända gränsmärken för sitt nyttjabol. Uppgifterna om läget i byns gårde och hövavkastningen måste väl innebära att nyttjabolet ifråga har varit en äng.

Drygt femtio år senare dömer häradstinget i Sunnerbo härad i en tvist om ett nyttjabol. I den renoverade domboken 1679 17/11 (Göta hovrätts arkiv) kan vi läsa följande:

Uthi den twistige saak emillan Mårten Larsson i Neglinge i Ångelsta Sochn på den enna sijdan klagande emot Ångelsta byes Åboer på den andra swarande,

angående ett Nyttiabohl för Ett Skieppeland åker uthi Östenstorppa giärde beläget, är detta Tingz Rättens domb affsagd i Sunnerbo Härad å rättan Tingz Stad Hamneda, d. 17. Novemb. 1679 uthi sittande Rättens närwaru. Såsom att Mårtens gård i Neglinge aff uhrminnes tijder haar häffdat samma nu twistige Nyttiabohl för ett skieppeland åker han der äger; Alltså resolverades att samma gård sin uhrminnes häffd niuter till goda, i krafft aff det 1 Cap. i Jordeb. i L. L. ty hwar som uhrminnes häffd åkommer thet är Laghfångit, thet må och ingen qwällia.

I ett förtydligande 1680 6/10 till "wijdere explication och förstånd" omvittnas att "det Nöttiebohl om hwilkit ähr dömbdt den 17 Novemb. 1679 [. . .] ligger uthi Hagenäset i Ångelsta Sochn". Rätten till nyttjabolet i fråga bekräftas åter 1685 12/10: "doch dhem i Näglinge dheremoot förbehållandes att bruka sitt Nyttiabohl utij haganäset, för ett skieppeland Jordh utij Östanstorpa gierde". Nyttjabolet utgörs alltså här av åkermark som räknas till Östenstorps giärde men är belägen väster om gården i Haganäset. Haganäs är nu ett torpnamn, men har tidigare varit ett naturnamn. På häradskartan 1685 (LMV F 23) finns ingen bebyggelse markerad på platsen utan endast *Hahnäas Bokeskough*. Nyttjabolet ägs av en gård i Neglinge by och detta uttrycks med verben *hävda*, *bruka* och *äga*.

Ännu ett belägg från Sunnerbo härad är från en geometrisk karta över Annerstads prästgård 1696 (LMV F7-3:1), där det i den direkt på kartan skrivna kommentaren nämns "ett Nyttiabohl uti Södost 3/4 Mijl från gården [. . .] kallad Osäng", som hörde till prästgården. Detta nyttjabol med namnet *Osäng* ligger i grannsocknen Nöttja (Juhlin 1975 s. 245 ff.). Det är ett område med ängsmark invid Bolmån strax norr om dess utflöde i sjön Exen (varav namnet *Osäng*). Ängen har alltså hört till Annerstads prästgård men legat inom Nöttja Stomgårds mark (Juhlin a. a. s. 245). I dag är gården Ängatorpet belägen här och nyttjabolet är faktiskt fortfarande utmärkt på topografiska kartan (4DNU), eftersom det bildar en liten enklav hörande till Annerstads församling.

Ytterligare några nysvenska belägg på *nyttjabol* har jag funnit i en storskifteshandling 1799–1800 (Lantmäteriet i Växjö, Angelstad 3) över ett komplicerat skifte, omfattande såväl inägor som utägor i flera byar i Angelstads och Annerstads socknar, Sunnerbo härad. Flera olika åker- och ängsskiften benämns här *Nöttjabolet*, *Nyttjabolet*, *Nyttjabol*. Det är dels två åkrar i byn Angelstads inägomark, som fram till storskiftet hör till byn Östenstorp i samma socken, dels två åkrar med intilliggande ängsmark i Värsets inägomark i Angelstads socken, som hör till två olika gårdar i byn Öjarp i grannsocknen Annerstad. *Nyttjabol* används här appellativiskt, vilket bland annat framgår av att två av dem har utsatta namn: *Nyttjabolet Pölen* i Angelstad och *Nyttjabolet Öjarps vall* i Värset. De två nyttjabolen i Värset omtalas även i samma dokument som *utjordar*. Det heter bland annat:

”utjordar äro i Wersets Gerde til Skien Brogården och 2no till Öjarp Lillegården och Skattegården.” Förutom de två skiften som tidigare även betecknats som *nyttjabol* nämns alltså här ännu en utjord (som ej kallas *nyttjabol* i handlingen) i Värsets inägomark tillhörande Brogården i byn Skeen i Annerstads socken. Detta är en särskilt intressant uppgift, eftersom det mesta tyder på att denna utjord är densamma som förekommer som ”nøtiaboleno Jnnan wersidhe” i de tidigare citerade breven 1400 och 1402, vilket ju var tillagt en ”gardh Jnnan skædhen”, som 1402 såldes till Nydala kloster. Brogården var nämligen klostergård vid 1500-talets början (Smålands handlingar 1558:16 samt jordebok 1631, båda i Kammararkivet, Almquist 1976 s. 1119). Nydala kloster ägde under större delen av medeltiden rätten till det mycket givande ålfisket i Skeen (Härenstam 1946 s. 218 ff.). Dessutom hade man fått en skogsslott av Bo Polen 1326 för att uppföra byggnader vid fisket (SD 3 s. 719) och bytt till sig kvarnen i Skeen 1381 (29/3 Skänninge RAP, SRP 1568) från Karl Ulfsson. Den första och enda gård i byn man införskaffar är dock den man köper 1402 från Erland Kure. Den enda svårigheten med att identifiera Brogården med 1402 års gård är att det i jordeboken över kungens arv och eget 1558:16 (Smålands handlingar, Kammararkivet) sägs att gården skulle ha kommit i klostrets ägo från Karl Ulfsson. Förklaringen är dock sannolikt att kvarnen och Brogården lagts samman till en egendom och gård.

Dessa tre utjordar i Värset tillhöriga Skeen Brogården, Öjarp Lillegården och Skattegården, som nämns i storskifteshandlingen 1799–1800, existerar faktiskt fortfarande i så måtto att de utgör en liten sammanhängande enklav i Angelstads församling som räknas till grannförsamlingen Annerstad (Juhlin 1975 s. 247 ff., Topografiska kartan 4DNV). Detsamma gäller ytterligare en utjord (Juhlin a. a. s. 250, Topografiska kartan 5DSO) i Kärringe by i Angelstads socken som tidigare hörde till Öjarps Bolagård i Annerstads socken och fortfarande tillhör Annerstads församling. Denna utjord benämns också *Nöttjabol* i ett torparrendekontrakt så sent som 1888 (Juhlin a. a. s. 250).

Om man nu letar efter likheter och utmärkande kännetecken hos de totalt sexton olika *nyttjabol*, som vi har kännedom om via skrivna källor, är det några företeelser som omedelbart faller en i ögonen. För det första är det tydligt att ett *nyttjabol* är en *tillagha*. Denna term, som är en bildning till verbet *liggia* (eller *læggi*?) (Olson 1916 s. 207, 407 f.), alltså det som *ligger till* (eller är *tillagt*), d.v.s. hör till, lyder under en gård, möter ofta. Om Brodherbol sägs vidare att det ”tillaghat ær til ædharid” (1398) och Gardharris ”ligger till draffø” (1501). För det andra uppges elva av de sexton kända *nyttjabolen* ligga i en by: 1325 (in hyltunæs), 1344 (in hultom), 1360 (in Frøale sito), 1380 (ij frøyale), 1398 (liggiandis ij frøiale), 1400 (Jnnan wersidhe), 1402 (innan wersidhe), 1407 (j fryælæ kirkæby), 1417 (j hook),

1452 (i haa), 1623 (wthi Ratarydz gierdhe), 1799–1800 (i Wersets Gerde), 1888 (i Kärringe by). Detta har Ljunggren helt och hållet missförstått. Beträffande nyttjabet ”in hultom” säger han (s. 144): ”Nytiabet’ är nuvarande byn Hult”. Brodhersbol ”j fryælæ kirkæby” torde enligt Ljunggren (s. 144) ”vara att söka i närheten av Fryele kyrkby” och om nyttjabet ”innan wersidhe” påstås (s. 145): ”nytiabet är nuvarande byn Värset.” De byar i vilka nyttjabolen ligger är av varierande storlek, karaktär och ålder. Såväl centralt liggande stora och gamla byar i den gamla vikingatida centralbygden (Angelstad, Fryele, Hå, Kärringe, Rataryd, Värset) som yngre byar i den medeltida nykolonisationsbygden (Hok, Hult, Hyltenäs) är representerade. Ljunggrens generaliserande påstående (s. 146) att ”ordet [nytiabol] hör hemma i skogsbygder med en bebyggelse, som ännu i vår tid över lag måste betecknas som gles” är helt enkelt inte korrekt. Det finns inte heller någon grund för att räkna nyttjabolen som en typisk utmarksföreteelse (jfr Hedblom 1960 sp. 60). Om så vore skulle man knappast tala om belägenhet i byn, och i de flesta fall när närmare bestämning förekommer anges ju nyttjabet ligga i gårdet, d.v.s. i inägomarken. Endast nyttjabet Osäng är en utmarksäng. För det tredje säges elva av de sexton kända nyttjabolen höra till en gård i en annan by än den där nyttjabet ligger. Nyttjabet i Hult 1344 följer med en gård i kyrkbyn Gällaryd. Det i Fryele 1360 följer med gods i Ya. Brodhersbol i Fryele kyrkby är *tillaghat* gods i Earyd. Nyttjabet i Värset är en *tillagha* till en gård i Skeen och det i Hå hör till Askenäs i grannsocknen. Den omtvistade slättermarken i Rataryds gårde 1623 ägs av Jöns i Kärringe och åkern i Haganäset vid Östenstorp 1679–85 av Mårten i Neglinge. Osäng i Nöttja 1696 innehas av Annerstads prästgård i grannsocknen. Nyttjabolen i Angelstads inägomark 1799–1800 hör till Östenstorp och de i Värsets gårde och Kärringe hör till gårdar i Öjarp. Av de övriga fem nyttjabolen ligger det i Hyltenäs 1325 i en annan socken än de gårdar som ingår i samma köp och Gardharis 1501 i en annan socken än Dravö, som det tillhör. Nyttjabet som 1279 hörde till Holkaryd, det som o. 1370 nämns i samband med jord i Mossle och det som 1417 låg i Hok har vi otillräckliga uppgifter om. Det finns dock inget känt nyttjabol som uppges ligga i samma by som den gård det tillhör. Det tycks med andra ord vara utmärkande för ett nyttjabol att det ligger i en by men hör till en gård i en annan by. Det kan inte vara en slump att detta ständigt återkommer. Jag vill tvärtom hävda att det i själva verket är definierande semantiskt särdrag för ordet *nytiabol*. Närmare bestämt menar jag att *nytiabol* betyder ’äga som ligger i en by men tillhör en gård i en annan by’, alltså ett slags urfjäll.

Urfjäll, fsv. *urfjælder* m., är svealagarnas ord för ’ett stycke jord som särskildt tillhör någon, utan gemenskap med grannarne i en by’ (Schlyter 1877 s. 673), ’jordstycke som särskildt tillhör någon och icke ingår i den mellan byns delegare gjorda fördelningen af jorden’ (Söderwall 1884–1918 2

s. 863), 'för sig bestående, vanligen ej bebyggda jordområden, som genom föreskrifna gränsmärken afskilts (avfjällats) från ett skifteslags öfriga egor' (Thulin 1935 s. 133), 'jordområde i enskild ägo och med egna gränsmärken utan delaktighet i den by, inom vars område den ligger' (Holmbäck & Wessén 1933 s. 189). Termen förekommer i Upplandslagen, Södermannalagen, Västmannalagen samt senare i Magnus Erikssons och Kristoffers landslagar. Motsvarande ord i Dalalagen är *lutfal* n., medan Östgötalagen har *humper* m. 'ett från en bys öfriga egor skildt jordstycke' (Schlyter 1877 s. 287), vilket där även två gånger förekommer tillsammans med en allittererande synonym **haper* m. i uttrycken *i humpe älla hapi* och *i humpum älla hapum*. *Humper* finns också i ett antal medeltida diplom, dock endast från Östergötland (Hafström 1962 sp. 63). De danska lagarna, inklusive Skånelagen, har *ornum* som motsvarande *urfjäll*. I Västgötalagen finns ingen liknande term, trots att företeelsen var särskilt vanlig just där (Hafström 1975 sp. 340), utan man talar i stället om "enkæ skipt i by aþrum" (Collin & Schlyter 1827 s. 50). Ordet *utjord*, fsv. *utiordh*, brukas ibland med samma innebörd som *urfjäll*, även om *utjord* har ett mycket bredare och mer svårdefinierbart betydelseområde (Thulin 1911 s. 40 ff., dens. 1935 s. 133, Hannerberg 1975 sp. 380 ff.). Förhållandet har ett speciellt intresse här, eftersom några av nyttjabolen i de ovan refererade dokumenten 1799–1800 och 1888 även benämndes *utjorðar*, vilket alltså kan anföras som ett visst stöd för min teori om betydelsen av *nyttjabol*.

Det har påpekats att *urfjäll* företrädesvis har använts om "sådana ägor, som tillhörde annan by än den, inom vars område de lågo" (Hafström 1975 sp. 340). Detta är emellertid inte ordets egentliga betydelse (varom se ovan) (Thulin 1911 s. 45), vilket även framgår av dess sannolika etymologi 'avstyckning, avsondring' (Johannisson 1959 s. 235). Också betydelseutvecklingarna för *humper* från 'något avskilt, avskuret' (Lindqvist 1926 s. 148 f.) och *ornum* från 'undantag, avsondring' (Johannisson 1959 s. 233) till 'urfjäll' är mycket närstående. Det är knappast möjligt att språkligt härleda ett sådant betydelseursprung för *nytiabol*. Vi har att utgå från de kända delbetydelseerna för *nyt* i fornsvenskan: 'nyttjande, bruk; inkomst; nytta, gagn'. Det är då rimligt att anknyta till Folke Hedbloms tanke (1960 sp. 60) att nyttjabetet skulle kunna vara något "som inte (permanent) bebos av ägaren, utan som han blott njuter avkastningen av". Det skulle stämma med min hypotes att ett nyttjabol alltid ligger i en by men hör till en gård i en annan by. Med andra ord skulle ett nyttjabol kunna vara ett bol som man blott nyttjar (underförstått: utan att vara bosatt i byn där det ligger och sannolikt utan rätt att delta i bygemenskapen i övrigt med de rättigheter och skyldigheter det förde med sig). Detta ser jag som den enklaste förklaringen. Även andra tolkningar som bygger på de belagda betydelseerna av fsv. *nyt* kan dock tänkas. Det ligger t.ex. nära till hands att ställa upp hypotesen att ett

nyttjabol skulle kännetecknas av att innehavaren inte ägde jorden utan endast hade rätt till avkastningen. De sammanhang i vilka ordet *nyttjabol* återfinns talar dock inte för detta.

Den geografiska utbredningen av ordet *nyttjabol* är av stort intresse. De femton kända småländska nyttjabolen ligger nämligen alla i Finnveden och Njudung, alltså inom den gamla Smålandslagens (eller Tiohäradslagens) område. Av Smålandslagen är som bekant i stort sett endast kyrkobalken bevarad. Det är därför inte orimligt att ställa upp hypotesen att *nyttjabol* varit en juridisk term i den försvunna Smålandslagen. Som parallell kan anföras att alla fsv. diplombelägg på *urfiælder* före 1350 hos Söderwall (1884–1918 2 s. 863) med supplement (1925–73 s. 1007) härrör från Uppland eller Gästrikland, alltså Upplandslagens område. Också den nutida utbredningen av dialektorden *hump* och *håp* (motsvarande Östgötalagens *humper* och **haper*) stöder resonemanget, eftersom de i Småland finns i landskapets norra och östra delar (OSDsaml), som under medeltiden tillämpade Östgötalagen. Det enda belagda undantaget är en uppteckning av *hump* från Näshults socken i Östra härad, alldeles vid gränsen till Östgötalagens gamla område. *Hump* m. 'äng, bete o.d.' finns för övrigt i Småland i dialekten i Norra och Södra Vedbo, Norra och Södra Tjust, Sevede och Södra Möre, medan *håp* f. och m. 'äng, bete, hage o.d.' är upptecknat i Norra och Södra Möre samt Stranda (OSDsaml). Det som främst kan anföras mot ett samband mellan *nyttjabol* och Smålandslagen är att det inte finns något belagt nyttjabol i Varend. Ordet nämns visserligen som tidigare påpekats i ett diplom 1402 i en formelartad uppräknig över tillagor till ett antal varendsgårdar, men detta är inget bevis på att *nyttjabol* varit ett levande appellativ där (Ljunggren 1953 s. 146). Från Västergötland finns endast ett belägg 1325 på ett nyttjabol. Det är misstänkt litet, även om Småland är relativt sett rikare på medeltida urkunder. Så länge vi bara är underrättade om detta enda belägg från Marks härad, kan man inte känna sig övertygad om att *nyttjabol* naturligt hört hemma i Västergötland. En möjlig förklaring till det isolerade västgötska belägget skulle kunna vara påverkan från Nydala kloster. Gudhems kloster som utfärdade brevet 1325 var ett nunnekloster tillhörande samma orden – cistercienserna – som munkarna i Nydala.

Mitt tolkningsförslag för *nyttjabol* innebär att det uppfattas som en ägobeteckning. De termer som används i de citerade medeltida urkunderna ovan för att karakterisera nyttjabolen är *terra* 'jord' 1279, *prediolum* 'litet jordagods' 1325 och 1344, *fundus* 'tomt' 1360 och *iordh* 1501. Det enda av detta som möjligen skulle kunna tala mot teorin om ägobeteckning är *prediolum*, och Ljunggren (1953 s. 146) söker också mycket riktigt stöd här för sin fäbodshypotes. Argumentet faller emellertid, eftersom *prediolum* flera gånger används i fornsvenska diplomtexter om just urfjällar. Så t.ex. "cum [...] prediolis dictis vrfiællum" (SD 6 s. 233, se även SD 3 s. 340, SD 6 s. 1,

229). Vidare kan anföras att *bol* är mycket frekvent i ägonamn i södra Sverige. Erik Bruhn (1931 s. 15 f.) och Göran Hallberg (1972 s. 54 ff.) har visat att namn på *-bol(et)* i Skåne tillkommer ängar ”i gränsområdet mellan vång och utmark” (Hallberg a.a. s. 58). Namnen är vanliga och kan i flera fall föras tillbaka till 1500-talet. Hallberg känner, bortsett från några enstaka halländska exempel (s. 58 f.), inte till denna speciella ägonamnsfunktion hos *bol* utanför Skåne (s. 49). Ängsnamn på *-bol(et)* är emellertid mycket vanliga också i södra Småland, vilket jag har kunnat konstatera i åtskilliga lantmäterihandlingar härifrån. I Aringsås kyrkby, Allbo härad, har vi i exempelvis vid storskiftet 1820 (Lantmäteriet i Växjö, Aringsås 9) följande namn: *Alebolet*, *Backagårdsbolet*, *Bastebolet*, *Biskopsbolet*, *Brunbolet*, *Enebolet*, *Gårdsbolet*, *Kalfvabolet*, *Kringelbolet*, *Ladugårdsbolet*, *Sjöbolet*, *Sällebolet*, *Trägårdsbolet* och *Wedkastabolet*, alltsammans ängar. Appellativet *bol* i fornsvenskan har ansetts ha följande huvudbetydelser (Söderwall 1884–1918 1 s. 132 med supplement 1925–73 s. 72):

- 1) boning;
- 2) (lant)gård, hemman;
- 3) mindre jordegendom, torp;
- 4) jordegendom av visst mått eller värde.

Sambandet mellan dessa delbetydelser är en komplicerad och till stora delar outredd fråga. Jag avstår därför från att närmare försöka förklara hur *nytiabol* eller de sydsvenska ängsnamnen på *-bol(et)* kommer in i sammanhanget. Enligt min mening är dock *nytiabol* ett argument för existensen av en ägobetecknande innebörd (jfr termen *jordegendom* i delbetydelserna 3 och 4) hos *bol* i fornsvenskan.

Källor och litteratur

- A 134a = Nydala klostrets kopiebok, Kungliga biblioteket, Stockholm.
- Almquist, J. A. (1976), *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden 4. Småland*. Riksarkivet, Stockholm.
- Bergshammarsp = pergamentsbrev i Bergshammarsamlingen, Riksarkivet, Stockholm.
- Bruhn, E. (1931), *Ägonamn i Rönnebergs härad 1*. Gleerup, Lund.
- Collin, H. S. & Schlyter, C. J. (1827) (utg.), *Westgöta-lagen*. Haeggström, Stockholm.
- Göta hovrätts arkiv, Jönköping.
- Hafström, G. (1962), ”Hump”. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 7. Allhem, Malmö, sp. 63–64.

- (1975), ”Urfjäll”. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 19. Allhem, Malmö, sp. 340–341.
- Hallberg, G. (1972), ”*Bolshus* och ägonamnselementet *bol* i Skåne”. *Sydsvenska ortnamnsällskapets årsskrift*, s. 41–62.
- Hannerberg, D. (1975), ”Utjord”. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 19. Allhem, Malmö, sp. 380–382.
- Hedblom, F. (1960), ”Fäbod”. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 5. Allhem, Malmö, sp. 56–60.
- Hellberg, L. (1967), *Kumlabygdens ortnamn och äldre bebyggelse*. Kumla stad & Kumla landskommun, Kumla.
- Holmbäck, Å. & Wessén, E. (1933) (utg.), *Östgötalagen och Upplandslagen*. Geber, Stockholm.
- (1946) (utg.), *Äldre Västgötalagen, Yngre Västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten*. Geber, Stockholm.
- Holmström, O. (1901–02) (utg.), *Ärkebiskop Abrahams räfst*. Kyrkohistoriska föreningen, Upsala.
- Hyltén-Cavallius, G. O. (1863–68), *Wärend och wirdarne* 1–2. Norstedt, Stockholm.
- Härenstam, C. (1946), *Finnveden under medeltiden*. Gleerupska univ.-bokhandeln, Lund.
- Johannisson, T. (1959), ”Urfjäll”. *Septentrionalia et orientalia*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, s. 230–235.
- Juhlin, A. (1975), *Torp och småstugor i Annerstads socken*. Annerstads hembygdsförening, Annerstad.
- Kammararkivet, Riksarkivet, Stockholm.
- Lantmäteriet i Växjö. Kartarkivet.
- Larsson, L.-O. (1987), ”Kärda från vikingatid till 1800-talets början”. Larsson, L.-O., Löthman, L., Agertz, J. m.fl., *Kärda*. Kärda hembygdsförening, Kärda, s. 26–152.
- Lindqvist, N. (1926), *Bjärka-Säby ortnamn* 1. Svenska kyrkans diakonistyrelses förlag, Stockholm.
- Ljunggren, K. G. (1953), ”Ordet *nytiabol* och sydsvenskt fäbodväsen under medeltiden”. *Arkiv för nordisk filologi* 68, s. 140–152.
- LMV = Lantmäteriverkets forskningsarkiv, Gävle.
- Myrdal, J. & Söderberg, J. (1991), *Kontinuitetens dynamik*. Stockholms universitet, Stockholm.
- Olson, E. (1916), *De appellativa substantivens bildning i fornsvenskan*. Gleerup, Lund.
- Olsson Nordberg, S. (1926–32), *Fornsvenskan i våra latinska originaldiplom före 1300* 1–2. Almqvist & Wiksells boktryckeri, Uppsala.
- OSDsaml = Arkivet för Ordbok över Sveriges dialekter, Uppsala.
- RAp = pergamentsbrev i Riksarkivet, Stockholm.

RApp = pappersbrev i Riksarkivet, Stockholm.

SAOB = *Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien* 1-. Svenska Akademien, Stockholm. 1898 ff.

Schlyter, C. J. (1834) (utg.), *Uplands-lagen*. Norstedt, Stockholm.

– (1844) (utg.), *Helsinge-lagen, Kristnu-balken af Smålands-lagen och Bjärk-öa-rätten*. Berlingska boktryckeriet, Lund.

– (1869) (utg.), *Konung Christoffers landslag*. Berlingska boktryckeriet, Lund.

– (1877), *Ordbok till samlingen af Sweriges gamla lagar*. Berlingska boktryckeriet, Lund.

SD = *Diplomatarium Suecanum. Svenskt diplomatarium* 1-. 1829 ff.

SDns = *Svenskt diplomatarium* [ny serie] från och med år 1401 1-. 1875 ff.

SRP = *Svenska riks-archivets pergamentsbref från och med år 1351* 1-3. 1866-72. Haeggström, Stockholm.

Söderwall, K. F. (1884-1918), *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket* 1-2. Svenska fornskrift-sällskapet, Lund.

–, Åkerlund, W., Ljunggren, K. G. & Wessén, E. (1925-73), *Ordbok över svenska medeltidsspråket. Supplement*. Svenska fornskrift-sällskapet, Lund.

Thulin, G. (1911), *Historisk utveckling af den svenska skifteslagstiftningen*. Norstedt, Stockholm.

– (1935), *Om mantalet* 2. Norstedt, Stockholm.

Tollin, C. (1987), "Nydala kloster och den tidigmedeltida nyodlingen". *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 13, s. 129-140.

Topografiska kartan.

UUBp = pergamentsbrev i Uppsala universitetsbibliotek.